*Duurzame ontwikkeling of duurzame levenswijze?*¹

Jef Peeters²

De vraag naar duurzame ontwikkeling is een complex maatschappelijk vraagstuk. Er is evenwel een tendens om duurzame ontwikkeling simplificerend te herleiden tot de vraag naar verhoging van eco-efficiëntie. Wanneer men duurzame ontwikkeling uitsluitend in verband brengt met milieuvriendelijke technische innovaties, lijkt men ernstig afbreuk te doen aan de complexiteit van het probleem.

Een eerste indicatie daarvoor kan uit het volgende voorbeeld gemakkelijk worden afgeleid. Iedereen weet dat op het vlak van het autorijden technische ontwikkelingen hebben geleid tot de verhoging van energie-efficiëntie. Het positieve resultaat van deze toename gaat echter helemaal verloren door het stijgend aantal autokilometers of, anders uitgedrukt, door de stijgende mobiliteit in onze samenleving en door de wijze waarop mensen die mobiliteit willen realiseren. Ik wil hier geenszins beweren dat efficiëntiewinst niet belangrijk zou zijn. Maar op één of andere manier lijken ook volumemaatregelen noodzakelijk. Dat vraagt echter om interferentie in de mobiliteitsvraag en in de daarmee verbonden keuzen. Dit voorbeeld confronteert ons onmiddellijk met culturele vraagstukken betreffende levenswijze en levensstijl. Een belangrijk element van een cultuur bestaat juist in haar behoefteninterpretaties, haar culturele modellen van een 'goed leven' en de opvattingen over mens, samenleving en natuur die daaraan ten grondslag liggen.

Voor het begrip duurzame ontwikkeling wil ik nu argumenteren dat het erin geïmpliceerde ontwikkelingsbegrip in zijn gangbare interpretaties een Westerse stempel draagt. Het is veelal verbonden met de idee dat er een objectieve noodzaak is de economie te laten groeien om aan alle menselijke behoeften te voldoen. Deze behoefteninterpretatie kan zeker geen universele geldigheid claimen.

Omdat deze interpretatie bij ons echter zo vanzelfsprekend is wanneer maatschappelijke vragen en problemen worden geanalyseerd, definieert ook de gangbare wetenschappelijk-technologische ontwikkeling zich binnen dit kader. Vandaar mijn stelling dat technologische ontwikkelingen op zich er nooit in zullen slagen het vraagstuk van duurzame ontwikkeling afdoende te beantwoorden, als niet ook op cultureel vlak een aantal fundamentele veranderingen plaatsgrijpen.

Voor de tegenstellingen tussen Noord en Zuid stellen de problematiek van duurzame ontwikkeling als een mondiale opgave scherp. Het zijn vooral ook wetenschappers en denkers die vanuit het Noord-Zuidvraagstuk naar duurzame ontwikkeling kijken die de vragen naar de cultuur, of naar de levenswijze naar voren schuiven en trachten te doordenken. Voor deze uiteenzetting laat ik mij door hen inspireren.

Een dubbelzinnig concept

Vooreerst wil ik erop wijzen dat duurzame ontwikkeling een dubbelzinnig concept is. En wanneer ontwikkeling gedacht wordt in termen van kwantitatieve groei is het zelfs ronduit contradictoir. Duurzame ontwikkeling zou immers een antwoord moeten bieden op de huidige wereldcrisis. Die kan geconceptualiseerd worden als een tweedimensioneel vraagstuk, waarvan de assen loodrecht op elkaar staan. Het gaat om een dilemma dat in de milieufilosofie ook gethematiseerd werd aan de hand van het begrip 'schaarste'. Wolfgang Sachs formuleert het probleem als volgt:

“*Ontwikkeling* is als manier van denken op de terugweg. Stilaan groeit het inzicht dat de basisvooronderstellingen van ontwikkeling hun geldigheid verliezen: ten eerste dat ontwikkeling veralgemeend kan worden in de ruimte, en ten tweede dat ze kan blijven duren in de tijd. In beide betekenissen heeft ontwikkeling laten zien eindig te zijn. En precies dat inzicht maakt het dilemma uit dat menig internationaal debat doordringt (...). Met de algemeen aanvaarde notie van ontwikkeling, staan de rechtvaardigheids crisis en de crisis van de natuur in een omgekeerde verhouding ten opzichte van elkaar. Anders gezegd, elke poging de rechtvaardigheids crisis te verlichten dreigt de crisis van de natuur te verscherpen; elke poging de crisis van de natuur te verlichten dreigt de rechtvaardigheids crisis te verzwaren.” (Sachs 1996:24)

Het lijkt alsof we voor een ethisch onmogelijke keuze staan. En het invoeren van het concept duurzame ontwikkeling lijkt dan “niets minder dan het kwadraat van de cirkel” (ibid.) te beloven: blijvende ontwikkeling om te kunnen verdelen naar wie nu geen menswaardig bestaan kent, maar wel zo dat de natuur niet overbelast wordt. De twee dimensies van de crisis worden in één concept gevat. Daarmee wordt het dilemma echter niet weggenomen maar veeleer weggestopt. De vraag die ontweken wordt is die naar een derde dimensie die een beslissende uitweg uit het dilemma kan bieden omdat ze beide andere dimensies een nieuw uitzicht geeft. En zo beland ik opnieuw bij levenswijze en de daarmee verbonden behoefteninterpretaties. Zowel onze visie op sociale rechten en rechtvaardigheid, als onze verhouding tegenover natuurlijke rijkdom krijgen immers gestalte vanuit culturele modellen van ‘goed leven’. Ook het begrip ‘schaarste’ is niet zomaar een objectief kenmerk van de werkelijkheid waarin we leven, maar is allereerst een culturele interpretatie van die werkelijkheid. Dat bijvoorbeeld ons economisch denken vanuit dat concept vertrekt is niet los te maken van cultureel bepaalde vooronderstellingen.

Bij wijze van contrapunt tegenover het gangbare ontwikkelingsdenken wil ik deze kwestie illustreren

met een citaat van de Indische wetenschapper en activiste Vandana Shiva:

“Het is nuttig om een culturele opvatting over de armoedigheid van een leven in subsistentie te onderscheiden van de materiële ervaring van armoede tengevolge van onteigening en beroving. Cultureel waargenomen armoede is niet noodzakelijk echt materiële armoede: subsistentie-economieën die basisbehoeften bevredigen via zelfvoorziening zijn niet arm in de betekenis van beroving. De ontwikkelingsideologie beschrijft dat zo omdat zij niet overdadig participeren aan de markteconomie, noch waren consumenten die geproduceerd worden voor, en gedistribueerd worden door de markt, ook al kunnen zij hun basisbehoeften bevredigen via mechanismen van zelfvoorziening. (...) De culturele perceptie van een omzichtige subsistentie-levenswijze als ‘armoede’ legitimeert het ontwikkelingsproces als een ‘armoede-opheffend’ project.” (Mies en Shiva 1993:72)

Daarmee is de toon gezet. Rond duurzame ontwikkeling woedt duidelijk een interpretatiestrijd tussen Noord en Zuid. Het lijkt mij nu belangrijk om de argumenten te onderzoeken die in deze interpretatiestrijd worden aangedragen. Het gaat immers om argumenten ter ondersteuning van een bepaalde politiek die onder de vlag van duurzame ontwikkeling gevoerd kan worden. Zij steunen op dieperliggende, veelal impliciete basisvooronderstellingen: opvattingen die een bepaalde levenswijze impliceren, met de daarbijhorende economische en sociale verbanden.

In die zin onderscheidt Wolfgang Sachs drie grote invalshoeken op duurzame ontwikkeling. Zij nemen elk een andere positie in tegenover het ontwikkelingsvraagstuk. “Het *strijdperspectief* concentreert zich op het duurzaam maken van groei. Het impliceert dat groei oneindig mogelijk blijft in de tijd, maar het aanvaardt schouderophalend dat die ruimtelijk beperkt blijft tot de rijkere delen van de wereld. Het *astronautenperspectief* erkent dat ontwikkeling onzeker is in de tijd, en tracht een mondiaal kader tot stand te brengen om af te rekenen met de natuur- en de rechtvaardig-

heidscrisis. Het *thuisperspectief* aanvaardt de eindigheid van ontwikkeling in de tijd, en pleit voor structurele aanpassing in het Noorden om meer ruimte te maken voor rechtvaardigheid wereldwijd.” (Sachs 1997:20)

Waar het derde perspectief het radicale alternatief voor het huidige wereldproces omvat, daar laveert het officiële discours tussen de twee eerste, wat onder andere tot uiting komt in Agenda 21. De kritiek op het denkkader van de VN-conferentie in Rio concentreert zich daarom fundamenteel op het vrijemarktdenken en op de idee van een mondiaal management. Om zicht te krijgen op de basisvooronderstellingen van een alternatief denkkader volgen we nu de grote lijnen van Sachs' uiteenzetting van de drie perspectieven.³

2. Het strijdperspectief

Het strijdperspectief kan begrepen worden als het omslaan van het ontwikkelingsdenken.⁴ Gelanceerd door de Amerikaanse president Truman in 1949, legitimeerde het de interventie van de Westerse landen in de landen van het Zuiden. Het overplanten van het Westers economisch model zou hen uit de 'onderontwikkeling' halen en laten delen in vrede en welvaart. In plaats van dat waar te maken heeft het ontwikkelingstijdperk de twee grote conflicten voortgebracht van de huidige wereldcrisis. De kloof tussen rijke en arme landen is groter dan ooit. Daarbij herhaalt de polarisatie tussen de landen zich binnen elk land. Ontwikkeling heeft een mondiale middenklasse doen ontstaan die naast de meerderheid in het Noorden kleine elites in het Zuiden omvat, samen ongeveer 8% van de wereldbevolking. Over de grenzen heen is deze steeds meer geïntegreerd in een wereldwijd circuit van goederen, communicatie en reizen. De rest is uitgesloten van deze circuits van de wereldeconomie. 'Noord' en 'Zuid' zijn dan ook eerder socio-economische dan geografische begrippen. Daarbovenop komt dan de ecologische crisis als tweede conflictterrein.

Vandaag slaat ontwikkeling als een boomerang terug op de Noord-Zuidrelatie. Het bewustzijn groeit namelijk dat ontwikkeling ruimtelijke grenzen heeft, waardoor onze perceptie van het Zuiden verandert. Van een plaats van hoop op een nieuwe toekomst wordt het een plaats van bedreiging. Opflakkerend geweld en oorlog, migratie, overbevolking, concurrentie met lage lonen, bedreigde toegang tot hulpbronnen (denk bijvoorbeeld aan de Golfoorlog)... al deze factoren leiden tot het ontstaan van een visie waarin het probleem van economische groei gezien wordt als een strijd tussen het Zuiden en het Noorden. Dat ook een aantal nieuw-geïndustrialiseerde landen, voornamelijk in Oost-Azië, spelers op de wereldmarkt zijn geworden, heeft de aandacht van de elites uit het Noorden verder gefocust op de internationale competitiviteit. De mondialisering van de economie maakt de wereld tot één grote arena!

Binnen dat strijdperspectief lijkt slechts één of andere vorm van 'ecologische modernisering' mogelijk. Milieubekommernis verschijnt daarin als een drijvende kracht voor economische groei: aansporing van innovatie door een verschuivende consumentenvraag, verlaagde productiekosten omwille van besnoeiing in het grondstoffenverbruik, de nieuwe markt van de milieutechnologie. Ecologie en economie lijken compatibel, en er wordt een taal ontwikkeld die beide aan elkaar koppelt, tot en met het verstaan van duurzame ontwikkeling als 'aangehouden groei'. In de eerste plaats wordt het ecologisch probleem gedefinieerd als een probleem van efficiënte allocatie van hulpbronnen: natuurlijke hulpbronnen worden verspild omdat ze ondergewaardeerd worden, terwijl anderzijds 'human resources' en technologische mogelijkheden onderbenut blijven. 'Eco-efficiëntie' wordt daarom gepropageerd als sleutelstrategie voor het economisch bedrijf.

Deze strategie wordt bijvoorbeeld gevolgd door de WBCSD (World Business Council for Sustainable Development), een selecte club van hoofdzakelijk industriële TNO's. 'Groene producten', 'groene technologie' en 'eco-efficiëntie' worden gezien als middelen om voorsprong te verwerven op concurrenten die niet vroeg genoeg op de milieutrein zijn gesprongen, of die te klein zijn om zich dat te kunnen permitteren. Om daarvan de voordelen te kunnen plukken wordt er druk gelobbyd om de internationale agenda naar de maat van die TNO's te programmeren. Zo hadden zij een stevige vinger in de pap bij het vastleggen van Agenda 21 in Rio. Maar de hoofdstrategie bestaat in het beïnvloeden van de International Standardization Organization (ISO). Via de internationale standaarden trachten de TNO's hun voordelen te verzekeren en verder uit te bouwen.⁵ Met andere woorden, de economische oorlogsvoering wordt met 'groene' middelen voortgezet.

De reële context van het strijdperspectief, de gemondialiseerde economie, lijkt niet echt blijk te geven van bekommernis om duurzaamheid. Is blijvende groei iets wat men in elk geval gehandhaafd wil zien, dan wordt toch in het geheim aangenomen dat die geografisch beperkt zal blijven. De zwartepiet van de milieuverloeding wordt daarbij doorgeschoven naar het Zuiden. De negatieve milieueffecten die in het Noorden voortgebracht worden bereiken wel de uithoeken van de aarde maar toch wil het Noorden de draagwijdte van zijn verantwoordelijkheid beperkt houden. Daarbij maakt de ruimtelijke scheiding die door de internationale handel tussen de kosten en de baten van een exploitatie wordt aangebracht, dat heel wat milieukosten afgeschermd worden van waarneming door de consument in het Noorden. Dat maakt het gemakkelijker om de last voor het Noorden te minimaliseren en de eis voor milieumaatregelen door te schuiven naar het Zuiden.

Een subtiele manier om de verantwoordelijkheid naar het Zuiden te projecteren is de neiging om de milieuproblemen daar zo te definiëren dat de oplossing enkel van het Noorden kan komen. Volgens Sachs is het grootste deel van Agenda 21

in die geest opgesteld. "Milieuproblemen in het Zuiden worden geconceptualiseerd als het resultaat van ontoereikend kapitaal, verouderde technologie, gebrek aan expertise en verslappende economische groei. En de definitie van het probleem impliceert reeds zijn oplossing: het Noorden moet zijn investeringen in het Zuiden verhogen, voorzien in transfer van technologie, competentie in eco-engineering inbrengen, en handelen als groei locomotief voor het Zuiden. Opnieuw wordt het Zuiden afgeschilderd als bakermat van incompetentie, en het Noorden als bolwerk van uitmuntendheid." (Sachs 1997:21)

Nu is er de laatste jaren in NGO-kringen heel wat werk gemaakt van indicatoren die ons iets kunnen leren over de negatieve externe effecten van de economische groei van een land op andere landen. Een voorbeeld van zulke indicator is de 'ecologische voetafdruk'.⁶ Die geeft weer wat de totale landoppervlakte is die per bevolkingseenheid nodig is om die bevolking in zijn levenspatroon te laten voorzien. Op basis van enkele grote consumptie- en afvalstromen (zoals voeding, huisvesting, vervoer, consumptiegoederen, diensten) berekent men hoeveel productief land er nodig is in de vorm van landbouwgrond, bossen, bebouwd land en land voor fossiele en hernieuwbare energie. Het blijkt dat de ecologische voetafdruk in de industrielanden gemiddeld op 3,5 hectare per persoon ligt, voor een land als India is dat 0,38 hectare per persoon. Bijna een factor 10 verschil. Men kan de berekening ook maken in verhouding tot de beschikbare oppervlakte en dan komt men bijvoorbeeld tot de vaststelling dat Nederlanders en Belgen 15 keer de oppervlakte van hun eigen land nodig hebben om in hun consumptiepatroon te voorzien.

Dit soort indicatoren wijst er dus op dat industrielanden enorme ecologische surplusen importeren, en daardoor een grote druk leggen op andere delen van de wereld. Overexploitatie van het milieu ten voordele van het Noorden wordt dan een belangrijk element om de ongelijke verdeling van rijkdom tussen Noord en Zuid te verklaren. Men spreekt hier van 'ongelijke ecologische ruil'.⁷ Het

Noorden bouwt dus een ecologische schuld op ten opzichte van het Zuiden.

Met Sachs kunnen we concluderen dat omwille van de intrinsieke band met de ideologie van de 'vrije markt', het formuleren van een visie op duurzame ontwikkeling binnen het strijdperspectief zelf tot ideologie wordt. Er wordt immers slechts lippendienst bewezen aan de doelstelling van eerlijke levensmogelijkheden voor mensen overal ter wereld, zowel vandaag als morgen. En de ecologische problemen worden slechts ter harte genomen voorzover ze de gezondheid schaden of het leven beletten van wie aan de goede kant geboren is.

3. Het astronautenperspectief

3.1 Duurzaamheid als managementsvraagstuk

Vanuit een astronautenperspectief richten de ecologische inspanningen zich op de aarde in zijn totaliteit. Het gaat om het redden van niets minder dan de planeet. Binnen de milieubeweging vinden we deze denkstijl impliciet terug in één van haar belangrijke symbolen: de foto van de blauwe planeet tegen de achtergrond van het donkere universum. Hoewel dit symbool bij velen een impressie geeft van de schone maar tegelijkertijd kwetsbare toevalligheid die onze levensconditie uitmaakt, mag het toch niet ontgaan dat het door de ruimtefotografie mogelijk werd om de aarde tot een 'object' van waarneming te maken. Binnen de moderne wetenschappelijke denkstijl roept een 'object' echter ook de mogelijkheid op van manipulatie en beheersing.

Buiten het effect van de ruimtefotografie geeft Sachs nog drie redenen voor het ontstaan van dit perspectief. Met de zure regen, het gat in de ozonlaag en het broeikas-effect werd de mondiale impact van de verontreiniging door de industriële samenlevingen pas in de loop van de jaren tachtig tot politiek thema. Verder maakte de wetenschappelijke ecologie recent grote vooruitgang in de beschrijving van de biosfeer als een alomvattend ecosysteem. Tenslotte leverde ook de technologi-

sche evolutie haar bijdrage via een nieuwe generatie instrumenten en toestellen waarmee het meten van globale processen mogelijk werd.

Binnen deze trend wordt 'duurzaamheid' hoe langer hoe meer als een vraagstuk van 'mondiaal management' opgevat. Zoals in het strijdperspectief wordt de aarde allereerst opgevat als een geheel van hulpbronnen en stortplaatsen. Het wordt dan de taak van experts om de balans tussen de menselijke extracties en emissies enerzijds, en de regeneratieve capaciteiten van de natuur anderzijds, op planetaire schaal te registreren en in kaart te brengen.

De fundamentele veronderstelling van het astronautenperspectief luidt: omdat de effecten van de industriële beschaving zich mondiaal verspreiden, zou de milieuverantwoordelijkheid van het Noorden ook de hele globe omvatten. De hele aarde wordt dus het geëigende terrein voor milieubemoeienis, en niet enkel het Zuiden zoals in het strijdperspectief. De tegenstellingen en conflicten die uit dat laatste voortkomen vormen trouwens een hindernis voor een rationeel opgezette mondiale duurzaamheid. Duurzame ontwikkeling kan maar tot stand komen door een samenwerking van vele politieke actoren, en daarom moet er een nieuw evenwicht gevonden worden tussen het Noorden en het Zuiden. De bekommernis om aan de ecologische crisis het hoofd te bieden laat dus binnen dit perspectief niet toe om die andere grote crisis — die van de rechtvaardigheid — te verwaarlozen. De dreiging van een mogelijke catastrofe brengt de 'mensheid' hier opnieuw samen.

Die eenheid van de mensheid vanuit een gedeelde afhankelijkheid van biofysische levensondersteunende systemen komt tot uiting in de metafoor 'ruimteschip aarde'. Dat zou volgens 'mondiale ecologen' een politieke vertaling moeten krijgen. Hun hoop bestaat erin dat een vorm van politieke eenmaking van de wereld een goed kader zou bieden voor een efficiënt management van de mondiale hulpbronnen. Omdat zulke strategie niet kan lukken zonder het Zuiden erin te betrekken gaan er stemmen op voor een 'globaal Marshall Plan': een bundeling van alle inspanningen om de

wereldbevolking te stabiliseren, milieuvriendelijke technologieën te ontwikkelen, de economische spelregels te wijzigen, collectieve verdragen af te sluiten, en een informatiecampagne te lanceren voor alle wereldburgers. Het perspectief is “om ecologie tot het centrale thema te maken van een wereldpolitiek die de rationele organisatie van de mondiale staatszaken zou uitvoeren.” (Sachs 1997:22)

3.2. Universele wetenschap versus culturele diversiteit

Op die visie van duurzame ontwikkeling als een vraagstuk van globaal management worden verscheiden kritieken geformuleerd. Zij slaan zowel op de onwenselijkheid als op de onmogelijkheid ervan. Wat dat laatste betreft gaat het voornamelijk om de overtrokken verwachtingen ten aanzien van de ecologische wetenschap. Nieuwe ontwikkelingen in de wetenschappelijke ecologie wijzen op de turbulentie, complexiteit en onvoorspelbaarheid van natuurlijke processen. De vooronderstelling dat de draagkracht van ecosystemen gemakkelijk te bepalen zou zijn, en dat we dus over adequate kennis kunnen beschikken om de grenzen van een veilige natuurexploitatie te bepalen, lijkt veel te optimistisch. Bij sommige vooraanstaande ecologen leidt dat tot een meer verzoenende houding tegenover ontwikkeling. Volgens de bekende ecooloog Donald Worster is het echter eens zo gevaarlijk om op dit soort ecologische expertise te vertrouwen: experts hebben immers “geen enkele overeenstemming (..) over wat de (ecologische) grenzen zijn.” (Worster 1993:142)

De problematiek van de bepaling van grenzen leidt ons tot meer fundamentele kritieken op het gangbare duurzaamheidsideaal. Evenals in het strijdperspectief blijft het hier gebaseerd op de visie dat de natuurlijke wereld allereerst een geheel van materiële hulpbronnen is voor de mens. Dat heeft voor gevolg dat ook het zogenaamde ‘materialisme’ van de Westerse cultuur geen probleem is, zolang het maar binnen de grenzen van de duurzaamheid blijft. Wanneer nu wetenschappelijk management

vooropgesteld wordt als noodzakelijk om die grenzen te bewaken, en zo een invulling te geven aan duurzame ontwikkeling, dan moet het duidelijk zijn dat het diezelfde cultuur is die zich opnieuw naar voren schuift als oplossing voor wat zij heeft aangericht. Via zijn economische expansie heeft het Westen alle uithoeken van de aarde bereikt en omgewoeld, en het heeft daarbij zijn eigen problemen feitelijk tot universele problemen gemaakt. Het wetenschappelijk universalisme wordt nu geacht soelaas te brengen. We leven immers niet alleen in een mondiale markt maar uiteindelijk in een globaal ecosysteem.

In zijn consequenties toont deze manier van denken zich als regelrecht ‘ecologisch imperialisme’. Als alles bekeken wordt vanuit het perspectief van geofysische cycli, dan wordt de wereld tot één enkele homogene ruimte, en dan verdwijnen de betekenis en het belang van menselijke culturen en gewoonten. De dagelijkse activiteiten dreigen scrupuleus onderzocht te worden tegen het licht van de wetenschappelijke expertise. Ten nadele van ‘leven’ in zijn gehele, zowel natuurlijke als culturele verscheidenheid komt het accent op ‘overleven’ te liggen.

Vandana Shiva wijst erop hoe de focus op ‘mondiale’ milieuproblemen in feite de agenda versmald heeft. De Global Environmental Facility (GEF) bij de Wereldbank is bijvoorbeeld slechts bestemd voor vier milieu-items: reductie van de emissie van broeikasgassen, bescherming van de biodiversiteit, reductie van de vervuiling van de internationale wateren, en reductie van het gat in de ozonlaag. De talrijke milieubekommernissen die vanuit de basis van de volkeren (de ‘grassroots’) geformuleerd worden — waaronder de bos- en de watercrisis, toxische en nucleaire gevaren enzovoort — worden gemarginaliseerd. En dat is vals volgens Shiva, “want bijvoorbeeld de nucleaire en chemische industrieën opereren mondiaal, en de problemen die zij in elke lokale situatie genereren zijn verbonden met hun wereldomvattende bereik. ‘Mondiale milieuproblemen’ worden zo geconstrueerd dat zij verbergen dat de globalisering van het lokale verantwoordelijk is voor de

vernietiging van het milieu dat de ermee verbonden lokale volkeren ondersteunt.” (Shiva 1993:151)

Shiva beschouwt mondialisering dus als een politiek middel in handen van de elites van het Noorden, waardoor het onderscheid met het strijdperspectief feitelijk opgeheven wordt.⁸ “Het ‘mondiale milieu’ verschijnt als het voornaamste wapen om de wereldwijde toegang van het Noorden tot natuurlijke hulpbronnen en ruwe materialen te vergemakkelijken enerzijds, en om door te drukken dat de milieukosten wereldwijd gedeeld worden anderzijds (...) De constructie van het mondiale milieu versmalt de keuzemogelijkheden van het Zuiden, terwijl ze die van het Noorden vergroot. Via zijn mondiaal bereik bestaat het Noorden in het Zuiden, maar het Zuiden bestaat slechts binnen zichzelf omdat het geen mondiaal bereik heeft. Dus het Zuiden kan *enkel* lokaal bestaan, terwijl *enkel* het Noorden mondiaal bestaat.” (ibid.:152)

Waar het astronautenperspectief op duurzame ontwikkeling aandacht leek te hebben voor het rechtvaardigheidsvraagstuk, en zich in dat opzicht als een alternatief aandient, dan blijkt het uiteindelijk toch een aantal problematische vooronderstellingen met het strijdperspectief gemeenschappelijk te hebben. ‘Mondiale economie’ en ‘mondiale ecologie’ zijn volgens Sachs twee facetten van een partijdig denken dat zich als universalisme vermomt. “Wetenschap, staat en markt zijn gebaseerd op een kennis over mens, samenleving en natuur die claimt overal en voor iedereen geldig te zijn. Als een kennis die erin geslaagd is alle sporen van haar particuliere oorsprong, plaats en context uit te wissen, behoort zij nergens toe en kan zij bijgevolg overal doordringen.” (Sachs 1992:109)

In het thuisperspectief wordt radicaal voor het tegendeel, voor het lokale, voor plaats en diversiteit geopteerd. Tegenover ‘mondialisme’ komt ‘lokalisme’ te staan. Milieuproblemen die zich mondiaal verspreiden, en de mondiale verantwoordelijkheden die daardoor worden opgeroepen, lijken haaks te staan op het belang van plaatselijke culturen. Het herkennen van de valkuilen van

mondiaal ecomanagement is echter niet voldoende om dit dilemma op te lossen. Beide alternatieven — denken in termen van één wereld of er niet in denken — zijn op eenzelfde manier zelfdestructief. Omdat lokale gebeurtenissen de levensvoorwaarden kunnen aantasten op verre plaatsen, zijn we wel verplicht om op één of andere manier het bereik van onze verantwoordelijkheid in overeenstemming te brengen met het bereik van onze effecten. Het dilemma ligt volgens Sachs juist in de aandrang om die mondiale verantwoordelijkheid op een abstract universalistische manier in te vullen. De verhouding tussen mondiaal en lokaal moet complexer gedacht worden.

4. *Het thuisperspectief*

Binnen het thuisperspectief heeft duurzame ontwikkeling geen betrekking op economische groei noch op biosferische stabiliteit, maar op lokale levenswijzen als vormen van levensonderhoud.⁹ Vanuit dit perspectief gezien lijdt het leefmilieu dan niet allereerst aan de inefficiënte allocatie van hulpbronnen, aan het tekort aan ontwikkeling, maar aan ‘overontwikkeling’. Ontwikkeling wordt als een structureel probleem gezien, omdat zij gemeenschappen machteloos maakt, hun welzijn verkleint en het leefmilieu vernietigt. Duurzame ontwikkeling wordt daarom verdacht van zelfcontradictie. Daarom worden er zowel praktische als theoretische inspanningen geleverd om alternatieven voor economische ontwikkeling uit te werken. De daarbij aangewezen richtingsverandering gaat van concurrentie en ‘mondiale afhankelijkheid’ naar coöperatie en ‘lokale onderlinge afhankelijkheid’.¹⁰

4.1. *Duurzaamheid als verzet tegen ontwikkeling*

Alleen in het thuisperspectief krijgt de rechtvaardigheids crisis een prominente plaats in het debat. Sachs' conceptuele kritiek op de meest gezaghebbende definitie van duurzame ontwikkeling, namelijk die van het Brundtland-rapport, laat ons begrijpen waarom. Duurzame ontwikkeling wordt er omschreven als "een ontwikkeling die tegemoet komt aan de behoeften van het heden zonder de mogelijkheid van toekomstige generaties om hun behoeften te bevredigen in het gedrang te brengen". (WCED 1989:60) Deze formulering is, zoals trouwens het hele ontwikkelingsdenken — gebaseerd op de notie *tijd* — en wel de westerse notie van lineaire tijd. Zij nodigt dus uit om naar de toekomst te kijken. Deze tijdsdimensie krijgt geen tegengewicht in een even sterke aandacht voor de dimensie *ruimte*, in de zin van 'plaats'. Daardoor verdwijnen de noden van lokale volkeren vandaag uit het blikveld. Daarom is het volgens Sachs niet overdreven te stellen dat de gezaghebbende definitie van duurzame ontwikkeling het dilemma van natuur versus rechtvaardigheid heeft opgelost ten voordele van de natuur. Er blijven immers twee cruciale vragen open: 'Wiens behoeften?' en 'Welke behoeften?' We belanden hier dus opnieuw bij de problematiek van de behoefteninterpretatie. De wending naar het lokale maakt ruimte om op dergelijke vragen in te gaan.

De problemen van de lokale volkeren in het Zuiden werden scherp aan de orde gesteld toen op 1 januari 1994 enkele honderden gewapende indianen de Zuid-Mexicaanse stad San Christobal de Las Casas bezetten. De opstand in Chiapas "trok de sluier van vergetelheid weg van die inheemse en rurale volkeren in het achterland van de mondiale middenklassen die grotendeels uitgesloten zijn van de vruchten van de eenwording van de wereld. Zij kunnen overal gevonden worden, in ontelbare dorpen op alle continenten. Het zijn boeren en landloze arbeiders, migranten en inboorlingen, de periferie van de wereldmarkt. Ondanks al hun verschillen delen ze hetzelfde lot: bedreigd te worden door de aanspraken van stedelijk-industriële

ontwikkelaars op hun hulpbronnen." (Sachs 1997:22) Wanneer waterbronnen opdrogen, velden verloren gaan, dieren verdwijnen, wouden inkrimpen, oogsten verminderen... dan wordt hun levenswijze in haar fundamenteën ondermijnd. Zij steunt op de toegankelijkheid tot gemeenschappelijk gedeelde natuurlijke hulpbronnen. Bij de expansionistische 'ontwikkeling' van het industrialisme worden deze zogenaamde 'commons' omheind of vernietigd. Voor grote delen van de wereldbevolking betekent dat een door ontwikkeling gecreëerde armoede. Natuurscrisis en rechtvaardigheids crisis vallen daarin samen.

In die context krijgt het compromis van duurzame ontwikkeling een grimmige bijmaak. En vanuit het thuisperspectief kan 'duurzaamheid' dan niets anders meer betekenen dan weerstand en verzet tegen ontwikkeling. Een op roofovername gebaseerde ontwikkeling moet stopgezet worden om de rechten van de natuur zowel als van de volkeren te beschermen. En het scheppen van duurzame levenswijzen houdt in dat men afstapt van een op accumulatie georienteerde samenleving. Daartegenover wordt gepleit voor verregaande decentralisatie, met democratie op dorpsniveau en federaal georganiseerde staten, en voor de erkenning van de 'morele economieën' van de volkeren, economieën die nog wezenlijk ingebed zijn in lokale culturele en ecologische contexten.¹¹

Een belangrijk argument in dat pleidooi is dat het eenzijdig doorzetten van het mondiale ontwikkelings- en managementsmodel omwille van zijn monopolistisch karakter andere mogelijke maatschappelijke antwoorden op de crisis vernietigt. En dat schept een uitermate gevaarlijke situatie. Zoals biologische diversiteit een regeneratief potentieel in zich houdt voor het te boven komen van ecologische problemen, zo is de culturele diversiteit een schatkamer van mogelijk menselijke antwoorden voor maatschappelijke crisissen. Daarom zou weleens juist vanuit het Zuiden een ecologisch duurzame toekomst voor de gehele mensheid gecreëerd kunnen worden.

Martin Kohr, voorzitter van het Third World Network¹², wijst erop hoe er op vele plaatsen in het Zuiden nog grote gebieden zijn waar gemeenschappen in hun levensonderhoud voorzien op manieren die in overeenstemming zijn met het bewaren van hun cultuur en hun natuurlijke leefomgeving. "Zulke gemeenschappen zijn nagenoeg verdwenen in de ontwikkelde wereld. Wij moeten de technologische en culturele wijsheid erkennen en herontdekken van onze inheemse systemen van landbouw, industrie, wonen, watergebruik en hyginische verzorging, en geneeskunde. (...) Die inheemse wetenschappelijke systemen moeten erkend worden in functie van hun eigen waarden, aangemoedigd, en zo nodig getransformeerd, maar men moet verhinderen dat zij zouden geabsorbeerd worden door de modernisering." (Kohr 1996:58/1995:68)

Overigens mag niet vergeten worden dat tot voor kort het grootste deel van de mensheid in haar levensonderhoud voorzag via lokale economieën. Zouden zij dat echt op een minder afdoende wijze gedaan hebben dan het expansieve industrialisme? Kritische filosofen als Ivan Illich hebben laten zien hoe 'schaarste' een typisch modern en westers thema is.¹³ Juist het projecteren van schaarste op die kleinschalige economieën lijkt een belangrijk motief in de legitimatie van de expansieve mondiale economie. Voorts slaagt de overvloed aan geproduceerde consumptiegoederen erin de fascinatie te binden, maar zij maakt tevens blind voor de keerzijde: natuurvernietiging en bestaansonzekerheid voor het grootste deel van de mensheid vandaag. Lokale productie voor lokale consumptie — met gebruik van lokale hulpbronnen, onder het bestuur en de controle van lokale gemeenschappen, tevens uitdrukking van lokale en regionale culturen en tradities binnen hun natuurlijke context — lijkt dan toch een realistischer optie te zijn.

Een groeiende groep kleine NGO's, sociale bewegingen en dissidente intellectuelen¹⁴ vormen vandaag de basis van dit thuisperspectief. Groepen uit het Zuiden en het Noorden vinden elkaar in de eis dat het Noorden zich moet terugtrekken uit de

exploitatie van de natuur van andere volkeren, zijn beslag op de totale milieugebruiksruimte moet verminderen en zijn ecologische schuld, opgestapeld door het overmatige milieugebruik zowel nu als in het verleden, moet terugbetalen. Voor het Zuiden betekent dat tevens het moeilijke gevecht tegen de culturele penetratie van zijn samenlevingen, tegen de obsessie voor moderne technologieën en de fascinatie voor moderne gadgets.

Het voornaamste terrein voor ecologische bemoeienis en herstel is dus noch het zuidelijk halfrond, noch de gehele aardbol, maar het Noorden zelf. Onder vuur staat een levenswijze die niet veralgemeend kan worden over de hele aarde, en die dus niet democratisch, maar fundamenteel oligarchisch is. De armoedekloof is haar inherente schaduw. In deze benadering wordt de vraag: "Hoeveel is genoeg?" dan ook een belangrijk uitgangspunt. Het komt erop aan de sociale verbeelding te richten op het herzien van onze doelstellingen, onze opvattingen over 'goed leven', en ons niet enkel te concentreren op het verbeteren van de efficiëntie van onze middelen. Zoals ik met het voorbeeld van de ecologische voetafdruk heb laten zien is het echte probleem de totale schaal van de economie, en niet alleen de efficiënte allocatie van hulpbronnen. 'Sufficiëntie', het werken aan het 'genoeg', is een begrip dat naar voren geschoven wordt om dat te thematiseren. "Efficiëntie zonder sufficiëntie is contraproductief." (Sachs 1997:22) Het voorbeeld van de stijgende autokilometers duidde dat reeds aan. Sufficiëntie moet de grenzen bepalen waarbinnen aan efficiëntieverbetering gewerkt kan worden.

4.2. *Kosmopolitisch lokalisme*

Het thuisperspectief probeert een nieuw soort rationaliteit voor te stellen om het dilemma rechtvaardigheid of natuur tegemoet te treden. De verwachting is dat conserverende samenlevingen in het Noorden ruimte laten voor de bloei van samenlevingen in het Zuiden, terwijl duurzame levensstijlen van de stedelijke middenklassen

ruimte zouden laten voor inheemse en boerengemeenschappen om meer controle uit te oefenen op hun hulpbronnen. Het gaat om een “goed mondiaal nabuurschap” dat “de eigen thuis opnieuw ontdekt vanuit een kosmopolitische geest”. (ibid.)

In die zin kan er geen sprake zijn van een terugkeer naar het verleden, geen idealisering van traditionele samenlevingen, geen pleidooi voor het herstel van oude provincialismen of goedpraten van lokale onderdrukingsvormen — verwijten die de wending naar het lokale dikwijls toegestuurd krijgt. De terugkeer naar de eigen thuisbasis voor zijn levensonderhoud dient samen te gaan met het actualiseren van de particuliere beelden van een goede samenleving die in elke cultuur aanwezig zijn. De zoektocht naar vreedzame en duurzame coëxistentie vraagt dan zowel om zelfonderzoek door elke cultuur op zich, als om interculturele dialoog. In een gelijktijdig proces van confrontatie en synthese kan er gestreefd worden naar een coherentie die toch de homogenisatie vermijdt.

Een argumentatie voor de mogelijkheid van deze zoektocht naar menselijke verbanden wereldwijd werd onder andere uitgewerkt door de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum. Mensen delen over tijden en culturen heen met elkaar een aantal grondervaringen. Deze geven samen een beeld van wat universeel menselijk is. En mensen hebben daar allen een antwoord op te geven binnen hun specifieke context en cultuur. Zijn de concrete uitwerkingen dus divers, de grondervaringen zijn universeel. Op grond daarvan kunnen we elkaar bevragen. En op grond daarvan kunnen we ook iets leren van de volkeren van het Zuiden, onder meer over behoefteninterpretatie.

Het problematische van de Westerse universalistische kijk op behoeften is bijvoorbeeld aanwezig in het standpunt dat de globale economie sowieso moet groeien om aan ieders noden te voldoen. Het hoofdprobleem is dan vooral nog de kwestie van een rechtvaardige verdeling van wat geproduceerd wordt. Daarbij worden ‘overleven’ en bevrediging van zogenaamde ‘elementaire basisbehoeften’ — als voeding, beschutting en gezondheid — gezien als een eerste vereiste waaraan voldaan moet worden

vooraleer er aan verdere vormen van levensvervulling gedacht kan worden.

Een eerste problematische vooronderstelling van die visie is dat wat iemands basisbehoeften zijn een neutraal gegeven is dat onafhankelijk van enige culturele context bepaald kan worden. Daarom zou een rechtvaardige distributie van basisgoederen vooraf kunnen gaan aan een meer omvattende oriëntatie op levensvervulling.

Een tweede fundamenteel probleem is dat het begrip ‘basisbehoefte’ daarbij gedacht wordt vanuit het behoeftige lichaam. In het verlengde daarvan is er de tendens om elke behoefte in die lijn te begrijpen als gericht op het welbevinden van het lichaam, het vermijden van pijn en het nastreven van genot. We stoten daarbij op het geluksbegrip dat expliciet verwoord wordt in utilistische filosofieën. Onze gerichtheid op zowel het materiële als het kwantitatieve in de wijze waarop we onze behoeften bevredigen hangt samen met beide vooronderstellingen. De ervaring van het problematische daarvan vinden we bijvoorbeeld verwoord wanneer mensen zeggen dat welvaart uiteindelijk toch niet samenvalt met welzijn.

We kunnen nu stellen dat het thuisperspectief allereerst een ander denkkader biedt voor het nadenken over behoeften en ontwikkeling vanuit de diversiteit van het lokale. Een meer holistische kijk op menselijke behoeften staat daarin centraal. Behoeftenbevrediging moet begrepen worden vanuit culturele contexten met hun omvattende visies op goed leven. En daarin staan behoeften niet los van elkaar, maar vormen een complex geheel. Het wordt dan duidelijk dat wat onder ‘basisbehoefte’ moet verstaan worden niet beperkt kan worden tot het materiële.

Een veelbelovend denkkader om op die manier over behoeften en ontwikkeling te gaan denken is ‘Human Scale Development’ van Manfred Max-Neef (1991, 1992).¹⁵ Het gaat om een algemene, zo je wilt ‘universele’ behoeftentheorie die toch open staat voor culturele diversiteit in de mogelijke uitwerkingen. Zij gaat uit van negen basisbehoeften — overleven, bescherming, affectie, verstaan, participatie, ontspanning, creatie, identiteit en

vrijheid — die in alle culturen aangetroffen worden. De behoeften zijn dus universeel, maar de wijze van bevrediging is divers. Een cultureel systeem als geheel dient daarbij een antwoord te bieden voor het geheel aan basisbehoeften, en 'overleven' is daar — hoewel prioritair — slechts één van.

Bevrediging van het geheel aan basisbehoeften is dan niet allereerst een kwantitatief proces — zoals in het gangbare ontwikkelingsdenken — maar een kwalitatief criterium om een concrete maatschappelijke ordening of evolutie op haar merites te beoordelen.

Literatuur

- ACHTERHUIS, H., *Het rijk van de schaarste*. Ambo, Baarn, 1988.
- CHAMBERS, R., 'Sustainable Livelihoods, Environment and Development: Putting Poor People First' (Institute of Development Studies Discussion Paper, 240). University of Sussex, 1987.
- ID., 'Sustainable Livelihoods: The Poor's Reconciliation of Environment and Development' in P. EKINS, M. MAX-NEEF (eds.), *Real-life Economics. Understanding Wealth Creation*. Routledge, London/New York, 1992, p. 214-30.
- EKINS, P., *A New World Order: Grassroots Movements for Global Change*. Routledge, London/New York, 1992.
- GIMENO, P., WEILER, R., HOLEMANS D. (eds.), *Ontwikkeling en duurzaamheid*. Brussel, VUBPress, 1996.
- FINGER, M., KILCOYNE J. 'Why Transnational Corporations are Organizing to "Save the Global Environment"' in *The Ecologist* 27(1997)4, p. 138-142. Vert.: 'Waarom Transnationale Ondernemingen zich organiseren om "het mondiale leefmilieu te redden"' in *Oikos* (1998)8, p. 38-49.
- KHOR KOH PENG, M., 'La crise mondiale de l'environnement: une perspective du Tiers-Monde' in *Quel développement durable pour le Sud?*. *Alternatives Sud* 2(1995)4, p. 47-69.
- ID., 'Global Economy and the Third World' in MANDER, J., GOLDSMITH, E. (Eds.) *The Case Against the Global Economy, and For a Turn toward the Local*. San Francisco, Sierra Club Books, 1996, p. 47-59.
- LIPIETZ, A., 'Het omheinen van de 'Commons'. Milieuonderhandelingen in een benadering toegespitst op het Noord-Zuidconflict' in GIMENO, P., WEILER, R., HOLEMANS D. (eds.), *Ontwikkeling en duurzaamheid*. Brussel, VUBPress, 1996, p. 133-167.
- MANDER, J., GOLDSMITH, E. (eds.) *The Case Against the Global Economy, and For a Turn toward the Local*. San Francisco, Sierra Club Books, 1996.
- MAX-NEEF, M.A., *Human Scale Development. Conception, Application and Further Reflections*. New York/London, The Apex Press, 1991.
- ID., 'Development and Human Needs' in P. EKINS, M. MAX-NEEF (Eds.), *Real-life Economics. Understanding Wealth Creation*. London/New York, Routledge, 1992, p. 197-213.
- MIES, M., SHIVA, V., *Ecofeminism*, London, Zed Books, 1993.
- NORBERG-HODGE, H., 'Shifting Direction. From Global Dependence to Local Interdependence' in MANDER, J., GOLDSMITH, E. (eds.) *The Case Against the Global Economy, and For a Turn toward the Local*. San Francisco, Sierra Club Books, 1996. 393-406.
- NUSSBAUM, M., 'Non-Relative Virtues: An Aristotelian Approach' in M. NUSSBAUM, A. SEN (eds.), *The Quality of Life*. Oxford, Clarendon Press, 1993, p. 242-69.
- ID., 'Human Capabilities, Female Human Beings' in M. NUSSBAUM, J. GLOVER (eds.), *Woman, Culture and Development*. Oxford, Clarendon Press, 1995, p. 61-104.
- PAREDIS, E., 'Kan meten de wereld redden?' in *Oikos* (1997)3, p. 29-49.
- PEETERS, J., 'Links, zacht en vernaculair. Overwegingen bij Otto Ulrichs pleidooi voor een subsistentie-economisch alternatief' in *Kritiek* (1995)27, p. 130-60.

- ID., 'Leven naar menselijke maat. Otto Ulrichs antwoord op de moderne schaarste' in F. JANSSENS, U. MELLE (eds.), *Voeten in de aarde. Radicale groene denkers*, Antwerpen, Hadewijch — Utrecht, Jan van Arkel, 1996, p. 57-94.
- ID., 'Duurzame ontwikkeling: contradicties en alternatieven' in *Oikos* (1997)3, p. 51-79.
- SACHS, W. (ed.), *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*. London/New Jersey, Zed Books, 1992.
- ID., 'One World' in SACHS, W. (ed.) *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*. London/New Jersey, Zed Books, 1992, p. 102-115.
- ID., *Global Ecology. A New Arena of Political Conflict*, London/New Jersey, Zed Books, 1993.
- ID., 'Global Ecology and the Shadow "Development"' in SACHS, W. (ed.), *Global Ecology. A New Arena of Political Conflict*. London/New Jersey, Zed Books, 1993, p. 3-21.
- ID., 'Dynamics of Development' in *Resurgence* (1996)179, p. 22-24.
- ID., 'What Kind of Sustainability?' in *Resurgence* (1997)180, p. 20-22.
- SHIVA, V., 'The Greening of the Global Reach' in SACHS, W. (ed.), *Global Ecology. A New Arena of Political Conflict*. London/New Jersey, Zed Books, 1993, p. 149-56.
- VAN HAUWERMEIREN, S., DE WEL, B., 'Ongelijke ecologische ruil tussen Noord en Zuid' in *Oikos* (1997)3, p. 9-27.
- WACKERNAGEL, M. EN REES, W., *Our Ecological Footprint*. Canada, New Society Publishers, 1996.
- World Commission on Environment and Development (WCED), *Our Common Future*, Oxford, Oxford University Press, 1987 Vert.: *Onze aarde morgen*. Lannoo, Tielt, 1989.
- WORSTER, D., 'The Shaky Ground of Sustainability' in SACHS, W. (ed.), *Global Ecology. A New Arena of Political Conflict*. London/New Jersey, Zed Books, 1993, p. 132-145.

Noten

1. Dit is de tekst van een voordracht gehouden op 26 november 1998 in het Ingenieurshuis te Antwerpen op uitnodiging van het Genootschap voor Wetenschap, Techniek en Samenleving van het Technologisch Instituut van de Koninklijke Vlaamse Ingenieurs Vereniging (KVIV).
2. De auteur is lector sociale filosofie en ethiek aan de Katholieke Hogeschool, Leuven.
3. Voor een uitvoeriger bespreking, zie: Peeters 1997.
4. Voor een kritiek van dit ontwikkelingsdenken en van de verschillende begrippen die ermee samenhangen, zie: Sachs (ed.) 1992.
5. Cf. Finger en Kilcoyne 1997.
6. Cf. Wackernagel en Rees 1998; Paredis 1997.
7. Cf. Van Hauwermeiren en De Wel 1997.
8. De hoger aangehaalde positie van de WBCSD lijkt Shiva's stelling te bevestigen. Bovendien kunnen de TNO's goed geld verdienen aan de internationaal gefinancierde programma's voor D.O.
9. Een benadering die in NGO-middens opgang maakt is die van 'sustainable livelihoods', die zich ook in haar benaming als duidelijk alternatief voor 'sustainable development' presenteert. Cf. Chambers 1987 en 1992.
10. Het vierde deel van Mander en Goldsmith (1996) 'Steps Toward Relocalization' is volledig daaraan gewijd. Norberg-Hodge geeft daar een overzicht van initiatieven in die richting.
11. Dat impliceert tevens de erkenning van het belang van de lokale 'commons' (Cf. *Whose Common Future?* Special issue of the *Ecologist*, 23(1993), 1993), en is tegengesteld aan het zoeken van oplossingen in het verder 'omheinen' ervan in functie van een beter management (Cf. Lipietz 1996: 137).
12. Het Third World Network, gevestigd te Penang in Maleisië, is één van de belangrijkste oppositionele stemmen op wereldvlak tegen de mondialiseringsbeweging. Het heeft kantoren in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.
13. Bij ons werd dat vooral gepresenteerd door Hans Achterhuis (1988). Voor de verbinding van het schaarstebegrip met het uitgangsdilemma van dit artikel, cf. Peeters 1995 en 1996.

- 14 . De bijdragen in Sachs (Ed.) 1992 en 1993, en in Mander en Goldsmith (Eds.) 1996, vormen een staalkaart van deze groep. Het laatste werk bevat ook een adressenlijst van organisaties. Zie ook Ekins 1992, die het nieuwe perspectief bespreekt aan de hand van benaderingen en initiatieven uit de nominatielijsten van de Right Livelihood Award, een alternatieve Nobelprijs.
- 15 . 'Human Scale Development' (Max-Neef 1991) is het resultaat van een onderzoeksproject van CEPUR (centrum voor ontwikkelingsalternatieven) in Chili en de Dag Hammarskjöld Stichting in Zweden. Eerdere versies verschenen in 1986 in het Spaans, en in 1988 als speciale nummers van *Development Dialogue*.